

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МІФОЛОГІЧНОГО ЕТНОКОДУ КУЛЬТУРИ В ПОЕТИЦІ ПРО ЧОРНОБИЛЬ

Статтю присвячено аналізу особливостей репрезентації міфологічного етнокоду культури в поетиці про Чорнобиль. Матеріалом дослідження послужила поема Б.Олійника «Сім», що презентує український постмодернізм післячорнобильського періоду. Уточнено структуру міфологічного етнокоду, зокрема, виокремлено ядро, представлене насамперед уявленнями про демонічних і напівдemonічних істот, та периферію, засвідчену поєднанням міфологічних і християнських уявлень, анімізацією природних явищ, міфологічним тлумаченням часу і простору, тваринних і рослинних образів. Установлено, що репрезентація міфологічного коду культури у поемі Б.Олійника «Сім» має виразне етноцентричне спрямування.

Ключові слова: код культури, міфологічний етнокод культури, міжкодовий перехід, Чорнобиль, поетична мова.

Наукову парадигму сучасного українського мовознавства визначає активне дослідження багатоаспектних і різноманітних зв'язків між мовою і культурою народу. Розуміння мови як «дзеркала народної культури, народної психології і філософії» (М. Толстой) спирається на міцний фундамент різних концепцій і підходів, спільною рисою яких є прагнення проникнути в ієрархію культурних цінностей за допомогою аналізу мовних фактів.

Інтерес до етнокультур, розуміння їх як комплексів знакових систем (Ю. Лотман) сприяє поширенню в мові терміна «культурний код» («код культури»), під яким зазвичай розуміють сукупність потрібної для існування конкретної культури інформації, вміщеної в різних текстах цієї культури [2, с. 18-19].

В україністиці докладну класифікацію кодів культури представила Л. Савченко. Дослідниця тлумачить культурний код як «відповідну національну етнокультурну інформацію, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної і духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору [4, с. 62]. Таке дещо звужене розуміння вказаного терміна сприяло введенню в науковий обіг терміна «етнокод культури», під яким Л. Савченко розуміє передусім елементи духовної культури (міфи, обряди, вірування тощо) [4, с. 86].

Зазвичай культурні коди в етнолінгвістичних, лінгвокультурологічних дослідженнях прийнято класифікувати за тематичною ознакою (Г. Багаут-

дінова, Д. Гудков, С. Денисенко, В. Красних, Т. Леонтєва, О. Мазєпова, О. Пальчевська, О. Снитко, В.Телія та ін.). Помітне місце у відомих типологіях кодів (етнокодів) культури займає міфологічний, який в інших класифікаціях ще кваліфікують як духовний, релігійно-духовний, релігійно-антропоморфний, демонологічно-антропоморфний, християнський (Ф. Бацевич, М. Ковшова, О.Селіванова, Л. Щербачук та ін.), вважаючи його важливим виразником внутрішнього світу людини, її почуттів, переживань [5, с. 220].

Загалом докладний аналіз напрацьовань вчених у цьому напрямку засвідчує суперечливість поглядів щодо міфологічного етнокоду. Переконливою виглядає думка І. Чибор, яка, спираючись на праці Л.Савченко, вмотивувала доречність використання терміна «міфологічний етнокод культури» та запропонувала виділяти в його структурі ядро і периферію. Ядро складають первісні уявлення етносу про язичницьких богів, демонічних (духи природи, дому, демони призначення, узагальнений образ нечистої сили, яким є чорт, демони хвороб) і напівдemonічних (відьма, упир, вовкулака) істот, тоді як периферію визначають міжкодові переходи, представлені мовними репрезентаціями знаків одного коду культури знаками іншого [6, с. 6].

До таких, зокрема, належать *міфологічно-християнський*, що поєднує міфологічні й християнські уявлення; *міфологічно-природний*, пов'язаний з анімізацією явищ природи; *міфологічно-темпоральний* і *міфологічно-просторовий*, які відображають взаємозв'язок міфологічних уявлень і позначень часу та простору; *міфологічно-зоо-* та *біоморфний*, співвідносні з міфологічними уявленнями, закодованими за допомогою знаків тваринного і рослинного кодів та інші [6, с. 7].

Сьогодні дослідження особливостей мовомислення конкретних етносів все частіше базуються на матеріалі художніх текстів, створених розкутою свідомістю митців, які відбивають дійсність через дзеркало етнічних та індивідуальних уподобань. Зазвичай це твори відомих у національній культурі письменників, що конотують інформацію про моральні цінності й еталони та пов'язані з ними базові опозиції культури, як-от добро – зло, добре – погано і под.

Через тридцять років після чорнобильської трагедії все більше очевидним стає не стільки реально-трагічний, скільки символічний, цивілізаційний смисл цієї події. За словами Т. Гундорової, саме цей післяпокаліптичний час виявився

в Україні періодом народження нової постмодерної свідомості й нової української літератури, що «переформулює всю історію національної культури, стає багатоголосою та багатомовною, ... відкриває себе великому інтертекстові світової культури» [1, с. 9]. Як Чорнобиль став метафорою відкритості світу, символом, що зруйнував стіну між радянською та західною системами, так і постчорнобильська література стає тим метафоричним образом культури, що «існує на межі вигаданого й реального життя, між минулим і майбутнім, між своїм і чужим, між грою і апокаліпсисом, на межі між високою і масовою культурою» [1, с. 8].

В українській культурі з'являється поняття постчорнобильського тексту, що нерідко переносить реальні події та настрої кінця ХХ ст. в Україні в символічну реальність, яка має вищі смисли і цілі. На сьогодні маємо велику чорнобильську бібліотеку, представлену поетичними та прозовими творами, публіцистичними розвідками, матеріалами документального характеру тощо. Так званий «ядерний» дискурс презентує український постмодернізм в літературі, який, пародіюючи ідеологічні кліше попередніх епох, розвінчує пропагандистський мовний модус, сприяє розмаїттю мовних форм і жанрів, змінює мовну картину світу, звільнивши її від романтично-просвітницьких ідеалів, поставивши під сумнів можливість відтворення невідтворюваного.

Яскравим прикладом постчорнобильського тексту в українській постмодерній літературі є поема Б. Олійника «Сім», специфіку якої визначають експліцитне та імпліцитне моделювання чорнобильської трагедії, що засвідчила онтологічну, етичну, ідеологічну, екологічну та інші проблеми пізньої тоталітарної епохи. Критики порізно визначають роль Б. Олійника в літературному процесі: одні співають хвалебні оди, інші засуджують і називають пристосуванцем. На наш погляд, визначальною рисою характеру митця була й залишалася непохитна віра у правдивість усіх великих починань, тому й широко вітав він світанкове пробудження народу, його непохитність, здатність повстати проти будь-якого насильства. Недаремно саме його поезію І. Бокий порівнює з «оголеною шаблею», що ідеально формулює разючу думку [3, с. 13].

1980–90 роки – надзвичайно плідний період у житті Б. Олійника, зокрема в написанні поем, у яких автор розпочинає пошук «дороги всіх доріг» свого народу. До таких по праву належить й епічна поема «Сім», присвячена шести пожежникам-ліквідаторам аварії на ЧАЕС та кінорежисеру, що намагався зафільмувати цю страшну трагедію.

Отже, **метою** запропонованої розвідки є

виявити особливості мовної реалізації міфологічного етнокоду культури в українській поетичній мові, а саме в поемі Б. Олійника «Сім».

Основними репрезентантами міфологічного коду в аналізованій поемі, подібно до української етнотрадиції, є міфологічне трактування Бога як надприродної чи абстрактної сили, зокрема в заклинаннях, прокляттях, виразах, ужитих з іронічною функцією (*Слава Богу, зуби добрі: / На здоров'я – їж, / Тільки чимскоріш, / Щоб дивися, кляте плем'я / Не взялося їсти землю* [3, с. 630]), та народна демонологія, представлена в Етнокультурі українців сукупністю уявлень про духів природи, злих духів, демонів призначення, які зазвичай утілюють протистояння сил природи втручання людини в певний природний простір (*Порятуй нас, доле, / Від цієї поторочі, / Хай самих себе поточать* [3, с. 630]); узагальненим образом усієї нечистої сили, втіленим у постаті чорта (біса, дідька) (*В космос чи до чорта, / Тільки чимскоріше...* [3, с. 631]); анімізацією хвороб (*Щоб вас змело з планети, / Як страшні хвороби!* [3, с. 631]) та напівдемонологічними уявленнями, експлікованими через кодування ознак напівдемонів, насамперед відьми та вовкулаки (*Він звивсь, як вурдалака, / І в божевільнім реготі осів: / Спасибі ж вам за попіл Нагасакі / Від імені грядущих Хіросім!* [3, с. 638]).

Здебільшого кодування міфологічної інформації в досліджуваному тексті пов'язане з назвами нечистої сили, що постає в образі ворожої до людини, як-от: *чорт, біс, сатана, враг, вража сила, змій, гад: А він маже, / Сила вража / – Бачу, не дійшло* [3, с. 632].

У поемі повною мірою реалізуються народні уявлення про нечисту силу, яка є чорною (*Переходиш міру, враже! / Не вичорнуй мене в сажі* [3, с. 637]), повною *отруєної золи, з рудою роговицею на кігтях, із темними, як ніч, демонськими крилами, волохатою, яка сичить, кричить* та є небезпечною. Пор.: *Ач, як ми заговорили! – Чорно вдаривши у крила* [5, с. 635] та *І регоче, гад, / Аж мороз – до п'ят* [3, с. 632].

Первинною назвою нечистої сили, на думку вчених, була лексема *біс*, появу слів *диявол, сатана*, як і відповідних образів, пов'язують із поширенням християнства. Проте Б. Олійник зазначає, що немає нічого страшнішого, ніж підступна людська вдача, необдумані вчинки людини та її зрадлива природа: *Це ж твоя – людська! – подоба, / А не сатанинська проба: / Біс тут ні причім* [3, с. 632].

В індивідуально-авторській картині світу письменника тісно переплелися реальне й ірреальне: *Та у кожнім з Вас зміїна, / Схована під одежину, / Біла в три хвосту* [3, с. 634]. З одного боку, він відмахується від сатани: – *Одринь,*

сатано! – заgrimів я у світ троекратно [3, с. 642], а з іншого – розуміє, що гриб сатани, вирощений саме людиною: *Коли над планетою виросте гриб сатани, / Посіяний сліпо з твоєї гордині людської* [3, с. 640].

Як і в міфології, локусом нечистої сили є пекло, непрохідні хащі, болото: – *Та хто ж ти врешті?! І з яких боліт / Явився, враже?!* [3, с. 637]. Міфологічний хронотоп визначають також ніч як час активності нечистої сили, такі птахи, як ворон і крук, що довбають серце, такі звірі і плазуни, як тхір, лис, змія, що уособлюють небезпеку для людини (пор.: *Вдарив у скроню каменем ворон... Він люто протруїв / Мене пекельним оком. / І цинічно / Уже й не каркнув – змієм просичав...* [3, с. 639] і *Він (ворон, крук, сатана) вперше сахнувся, мов тхір* [3, с. 643], ... *раптом засмикався, як лис* [3, с. 637]), акціональні дії, властиві нечистій силі, що проєктуються на сучасність (*Коли вже ядерний шнур засичав під тобою* [3, с. 645]).

Повною мірою у тексті поеми виявляють себе також і демони хвороб, позначені такими лексемами: *пропасниця, чума, правець, омана, мана, з'ява* та ін. У міфології подібні образи символізують нечисту силу, що зводить людину зі світу, заморочує її розум, наганяє страх. Напр.: *Він каркав і тіпався, / Як в пропасниці* [3, с. 642]; *Я – з'ява страшніша. Я – з кості твоєї і шкіри* [3, с. 637]; *Хто нас в Страхоліссі закрав од чуми радіацій* [3, с. 646]. Автор застерігає від наслідків чуми радіацій: *У світ полізуть виродки безлобі... / І жєницини ваші, уже від народження лисі, / Народять химер, що зжують навіть слово «народ»* [3, с. 641].

Щодо образів напівдемонічних істот, то їхні характерні ознаки часто імплікуються в тексті, як-от: *І шабаш чинив над останками Багратіона!* [3, с. 646].

Периферію міфологічного етнокоду в поемі «Сім» найпродуктивніше презентує міфологічно-християнський міжкодовий перехід, що базується на поєднанні елементів первісного світогляду з пізнішими християнськими релігійними уявленнями та виявляється у зіставленнях Бога і нечистої сили як двох протилежних начал, демонологічних та християнських персонажів, напр.: *Біс тут не при чім. / О, береш в приціл / Знову Понтія Пілата! / Але ж Понтій теж, сказати б, / Твій по крові брат!* [3, с. 632].

Міфологічно-природний міжкодовий перехід реалізується в контекстах, мотивованих анімістичними уявленнями про небесні світила, природні стихії та явища: *І сонце щоранку підводить античне чоло, / І місяць щовечір гоїдає колиску дитині* [3, с. 640]. Особливо шанобливе ставлення в українців було до землі, що осмислювалася

як матір. Подібне спостерігаємо і в поезії Б. Олійника: *Що спільний дім усім – земля єдина / І нам за неї, як за матір дітям, / Щомиті звітувати перед світом* [3, с. 639].

Міфологічно-темпоральний перехід демонструють контексти, де відображаються уявлення про час, наділений аксіологічними характеристиками – добрий / лихий, щасливий, світлий / нещасливий, зловіщий, що корелюють з міфологічною опозицією день – ніч, пор.: *А ваші ж діди починались красиво, як день, / Як ранок вселюдський ...* [3, с. 636] та *І важко іде в споночілий від горя Чорнобиль* [3, с. 644].

Щодо міфологічно-просторового міжкодового переходу, то він у досліджуваному творі об'єктивується в описах цього і того світу, співвідносних з опозиціями світло – темрява, життя – смерть, пор.: *Чи знайдеться міра на білому світі усьому, / Яка б осягнула страждання народу і силу* [3, с. 645] та *І поперли в світ наш білий / Орди тлустих ненажер* [3, с. 631]. Типовою серед вербальних маніфестантів вказаного міжкодового переходу є атрибутивна синтагма, поширена також в українській етнокультурі, *білий світ*.

Міфологічно-зооморфний перехід репрезентують контексти з орнітонімами на зразок: *ворон, крук, курча, гуси*; назвами тварин: *кінь, віл, тхір, гієна, лис*; рідше – іншими номенами, як-от *риба, божжа коровка, коник*, наприклад, при змалюванні жахливих картин майбутнього: *Тільки – пилу мертва хмарка, / Та ще крук зловтішно каркнув...* [3, с. 629] або *І риби триокі повзтимуть / в отруєній масі. / І птиці безкрилі гієнами в ніч прокричать* [3, с. 642].

Щодо рослинних образів, опоетизованих у творі, то письменник частіше згадує рослини, яким здавна поклонялися українці, наділяючи їх магічними властивостями, а саме *дуба, пшеницю, овес, траву* та деякі інші. Напр.: *Струсонуло цілим світом. / В Страхоліссі перед світом / Брязнув дуб тисячолітній – / Охнула земля* [3, с. 629]. Автор виводить образ *збочених пшениць; жовтих, як свічі, в присмерку поминальнім клєнів; шовкової зеленої трави та ніжної, грайливої, як панна, квітки*, що так контрастують із *мертвою порожнечею навкруги*.

Загалом проведений аналіз продемонстрував, що в українській поетичній мові, розглянутій на прикладі поеми Б. Олійника «Сім», повною мірою представлені елементи міфологічного світогляду українців, пов'язані передусім із демонічними та напівдемонічними персонажами, меншою мірою – ті, що презентують інші міфологічні уявлення.

Для письменника Чорнобиль асоціюється з вражою силою, сатаною, змією, поторочєю і под., що є загрозливими для людини, чумою радіації,

наслідки якої страшні, із шабашем відьом на Лисій горі. Б. Олійник дає зрозуміти, що нова чорнобильська реальність проникає всюди, руйнуючи будь-які орієнтири, знищуючи час, викривляючи далеке і близьке, змінюючи людське єство.

Водночас чимало міфологічних уявлень репрезентовано міжкодовими переходами, засвідченими описами одухотвореної природи, обоженням небесних світил і природних стихій, аксіологічними характеристиками часу і простору тощо.

Дослідження підтвердило, що світоглядні уявлення українського народу є важливим джерелом культурної інтерпретації явищ дійсності та їх відображення в мові. Перспективність подібних студій вбачаємо в подальшому дослідженні міфологічного етнокоду українців, репрезентованого у фольклорі, фразеології, художній творчості.

Література

1. Гундарова Т. Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодернізм / Т.

Гундарова. – К. : Критика, 2005. – 264 с.

2. Лотман Ю. М. История и типология русской культуры [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2002. – 768 с.

3. Олійник Б. Основи / Б. Олійник / передм. М. В. Шевченка, післямова М. Л. Кудрявцева. – К. : Дніпро, 2005. – 696 с.

4. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспект : [монографія] / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

6. Чибор І. С. Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Чибор. – Чернівці, 2006. – 20 с.

Статья посвящена анализу особенностей репрезентации мифологического этнокода культуры в поэтике о Чернобыле. Материалом исследования послужила поэма Б. Олейника «Семь», что представляет украинский постмодернизм послечернобыльского периода. Уточнена структура мифологического этнокода посредством выделения в ней ядра, представленного прежде всего представлениями о демонических и полудемонических существах, и периферии, засвидетельствованной сочетанием мифологических и христианских представлений, анимизацией природных явлений, мифологическим толкованием времени и пространства, животных и растительных образов. Установлено, что репрезентация мифологического кода культуры в поэме Б. Олейника «Семь» имеет выразительное этноцентрическое направление.

Ключевые слова: код культуры, мифологический этнокод культуры, межкодовый переход, Чернобыль, поэтический язык.

The article deals with the features of the language representation of mythological ethnocode of culture in poetics about Chornobyl. The poem "Seven" by B. Oliynyk that presents Ukrainian postmodernism of after Chornobyl period is the material of research. The structure of mythological ethnocode is detailed. In particular it was distinguished the core represented firstly by ideas about demonic and semidemonic creatures and periphery represented by combination of mythological and christian ideas, belief that natural phenomena have souls, mythological interpretation of time and space, animal and plant images. It was established that the representation of mythological code of culture in the poem «Seven» by B. Oliynyk has a distinct ethnocentric orientation.

Key words: code of culture, mythological ethnocode of culture, intracode transition, Chornobyl, poetic language.